ЖИВА МОГИЛА

Українська легенда

"Любовь сильнее смерти и страха смерти ".

Тургенев

Неподалік Дністра, поблизу Ладового, громадяться стрімкі гори; на одній горі насипана стародавня могила; на могилі два кущі калини, тут таки й решткн старої каплички; а просто від могили — глибоке урвище; по схилах збігає кучерявий листяний ліс. Вогко й таємниче в глибокому яру.

Срібною обручкою охопили могилу два струмки і несуться з кручі бурхливим потоком; та несподівано, у трьох кроках, підводиться із землі дивної форми чорна брила, ніби похмурий козак владно розпростер руки і мимоволі знову роз'єднує потік надвоє, і тихо ремствуючи, спадають нарізно струмки на дно глибокого яру, а там, зрадівши, що позбулися страшного тягара, знову єднаються і, міцно обійнявшися, весело дзюркочуть, течуть собі далі. 1 тихо... тиша навкруги. Лише чути несміливе дзюркотіння, нібито двоє голосів переказують одне одному старі спогади, та часом зашумить і захитає огнистою головою з високої могили калина. Здається, сотнями пар очей дивиться звідусіль сива старовина; відчувається щось приховане в цьому поетичному спокої... І справді, у цієї самотньої могили є своя легенда.

Розділ І

Давно те було, ще Брацлавщина пусткою лежала: не було ані сіл веселих, ані шумливих міст: ліс та степ та високе небо. Ох, і давно це було — ще за Богдана Хмельницького, за козацьких війн. Прибули з України на Поділля двоє побратимів — такі вони зближені, що ближчі за

рідних братів. Приїхали пан Жмайло і пан Громи-ка, "осаду садити", "зайняти займанщину". Хоробрі були козарлюги: не злякалися й лихих сусідів. Осіли; почав біля них потроху й інший люд збиратися: при замкові вольготніше і страху поменше. Ось і веселий хутірець виник: забіліли хатки, зашуміли млини, повеселішало в степу! Тільки сумно чомусь панові Жмайлу: темні думки запосіли йому голову; очі палають недобрим вогнем: у пана Громики й людей більше, у пана Громики й займа-нщина краща, у пана Громики й дружина красуня порядкує в світлиці, і синочок-одноліток простягає пухленькі рученята... а в нього — і в світлиці похмуро, і люди не так селяться, і не так його поважають. Не спиться панові Жмайлу, нескінченно довгі темні ночі, а чорна заздрість плазом забирається в серце, й палить пана Жмайла побратимський хрест. А пан Громика зібрався в похід — татар полякати — і просить пана Жмайла: "Пане Іване, побратиме любий! На тебе полишаю дружину й сина-однолітка; доглянь їх у цей неспокійний час, — батьком будь для них!" Ворухнулося щось в серці пана Жмайла, але стримався: "Спокійний будь, побратиме, друже мій!" Попрощалися, й поїхав пан Громика.

Ой пане Громико, пане Громико! Якби ж то ти зазирнув у серце побратима, то й не кинув би на нього жінки й малого сина.

Збіг місяць часу. Веселий повертається з походу пан Громика, пісні наспівує; ось уже й недалечко його осада: порадіє він дружину й синочка, порадіють і люди...

Є чим порадувати всіх: двоє нав'ючених коней з дорогоцінними подарунками. Вже й домівка близько, та дивина — шуму не чути ніякого! Тиша, ніби вимерло все. Приостружив коня пан Громика: погорілі, порожні хати, по вулицях блукають корови та виють голодні пси — і ні душі! Летить Громика до свого будинку: на подвір'ї розкидано усілякі пожитки; комори й стайні порожні; вибито вікна в будинку, а на порозі — спотворений труп сина...

Глянув Громика і вдарив головою об стіну. З напів-зруйнованого льоху з'явилася сива голова, що тряслася. "Пане!" Громика озирнувся на слабий голос. Боже! Хіба ж можна отак знущатися над сивиною? Вся спина старого — посічений, пошматований кусень м'яса: нещасний повз навкарачках, бо не міг розігнутися. — "Діду — шо се з тобою? Хто се? Хто се?" Дід підвів згаслі олов'яні очі, в яких стояла смерть: "Ми боронилися... Жмайло... і пані завіз... а ми боронилися... Жмайло" — старий якось страшно гикнув і навзнак припав до землі.

Зрозумів Громика, чиїх рук це лихо, і застугоніло в нього серце. Схопив він побратимський хрест, високо підняв і розломив на шматки. "Як я ламаю цей хрест побратимський, так нехай буде зламана між нами дружба. Віднині між нами — сама помста і ворожнеча. Клянуся ні спочити, ні з'їсти, ні заснути, поки не помщуся тобі, враже, кривавою помстою! Нехай мої нащадки не знають і хвилини щасливої і спокою, якщо забудуть нашу помсту. Будь проклятий, ти, Каїне, на весь рід твій і потомство!"

І знову скочив пан Громика на коня і з бойовою дружиною помчав до пана Жмайла.

Чимало води відтоді збігло, — не одна руса голівка посивіла, а пан Громика і пан Жмайло тільки й живі, що помстою. Настав час і смерть їх порівняла; але між нащадками палає люта ворожнеча. Вже стільки поколінь з тих пір перейшло землею, — перемінилися люди, перемінилися звичаї, та помста живуча, і живе вона й охоплює дружні колись роди все дужче й дужче.

Розділ II

Пишний замок у пана Данила, нащадка древнього Жмайла! Не такі собі майстри його будували, а німецькі, і виписував він їх із самісінького Львова. Міцні, білі стіни, високі вежі, дубові двері, залізом куті, вузькі вікна, а скло скрізь штучне в олов'яній оправі — красний замок;

обнесений він мурами з баштами по кутках, з гарматами і гаківницями. Стоїть на високій горі. Живи собі сміливо: татари й ті минають замок!

Ясний сонячний ранок, на сході ще не розчинився сизувато-рожевий туман, роса виблискує, свіжість... А на подвір'ї в пана Жмайла метушня: козаки щомиті вбігають і вибігають зі стайні, — жінки із згортками бігають з пекарні до покоїв, дим в'ється з димарів... І час від часу лунають короткі розпорядження: пан Данило підганяє челядь. Яка ж то причина тої шамотні? Так сьогодні ж

Спас, храмове свято в отця Андрія. — "Добрий день, тату," — задзвеніло з ґанку. Пан Жмайло повернувся і його суворе засмагле обличчя прибрало самозадоволеного виразу. "А, це ти, Дарино! Уже прибралася? То підійди ближче, дай-но подивлюся, яка ти в мене?" Висока, тоненька постать обережно зійшла ґанком і, зосереджено вибираючи сухі місця, наблизилася до батька. Вуста її склалися в дитячу гримаску. "Росяно", — і вона поштиво поцілувала батькову руку. — "Ну і гарна ж: їй-Богу, красуня. Чи є в кого дочка краща, ніж донька пана Жмай-ла!!" — самовдоволено вигукнув старий, відступивши трохи назад: — "Добудемо й жениха, хай знають Жмай-ла!" А Дарина стояла перед ним, потупившись: на її русяву голівку падав цілий сніп сонячних променів, відти чисте, високе чоло видавалося ще опуклішим, переломлені, тоненькі бровенята були зсунуті, між ними пролягла характерна складочка; великі, замріяні карі очі напів-затулилися довгими шовковими віями; личко було бліде, губи стиснуті. Зате ж як сяє вбрання: рожевий штофовий 1 жупан у шви золотом та сріблом шитий із золотими німецькими ґудзиками, ясно-червоний оксамитовий спенсер2, блаватова3 спідниця, а намисто, дукачі4, а червоні сап'янці із срібними підківками, золотом та перлами шиті! "Славно прибралася! А де ж мати?" — "Ось вони". На ґанку показалася пані Жмайлиха: висока й горда постать, соколині брови, орлиний ніс і глибокі очі, а з-під високого кораблика вибиваються пасма чорного, без жодної сивої нитки волосся. А стрій? Злотоглав, блават, золото, перли, коралі. Пишна пані!

"То що, пані, готові?" 1 пан Жмайло спритно поцілував жінчину руку: він часом любив пошикувати польською манерою. "А що, панове, рушаймо з Богом!"

"Гей, хлопці!" З повітки, незграбно перевалюючись на високих колесах, викотився громіздкий ридван, запряжений цугом. Пані й панночка посідали, пан Данило хвацько скочив на коня; козаки поправили зброю, скинули шапки, перехрестилися...

"З Богом" — пролунав голос пана Данила. Воротній спустив ворота; наперед поскакав пан Данило з козаками, за ними покотився ридван, за ним ще кілька козаків; знову піднялися ворота і маленький кортеж вирушив в дорогу. Щось незвичне коїться сьогодні з Дариною: і легко їй, і весело, і плакала б вона, і сміялася без краю. Нібито пташка із пов'язаними крильцятами тріпоче в її серці. Чи раннє вставання, чи поїздка отак схвилювали її, проте так весело, так світло, так просторо їй! Приїхали. Ось уже й стара церква дерев'яна, круг неї цвинтар... а скільки народу юрмиться: червоніють козацькі шапки, кораблики, виблискують на сонці дукачі, шаблі, пістолі, пістрявіють жупани, кунтуші, стрічки. Приємний для вуха невизначений шум, а від старенької дзвіниці линуть мирні звуки надтріснутого дзвону. Все залито яскравим світлом жаркого серпневого сонця.

Ридван зупинився. Всі вийшли. Попереду — пан і пані, за ними Дарина, тоді козаки.

— Пан Жмайло, пан Жмайло! — чулося навкруги.

Натовп дає дорогу, скидають шапки, вклоняються... а Дарині і весело, й страшно відчувати на собі стільки пильних поглядів... Церква вже виповнилася... темна дерев'яна церква, почорнілі стіни, дубовий іконостас, темні лики святих... Стоїть тонкий, сизуватий дим ладану... пахне яблуками, сливами, медом... У церкві душно, напівтемрява, лише з бані широкими стовпами падають сонячні промені, виблискують в них

дрібні порошинки, коливаються сиві хвилі диму, та ще біля ікон сяють вінки свічок. Натовп розсунувся, Дарину одразу захопило тихе урочисте почуття. Ось вона перед вівтарем. Ось отець Андрій у нових ризах ласкаво дивиться на неї; він її помітив; ось із клироса моргає чорноброва Олеся, донька отця Андрія, — яка вона гарненька в своєму вбранні. На клиросі зібралися поважні козаки в синіх жупанах, щоб підспівувати батюшці. "Благослови, Владико!" — загримів здоровенний диякон. Всі підтягнулися: почалася служба. Дарина старанно прочитала всі відомі їй молитви... аякже, молитися так молитися!

Вдивляється Дарина в темний образ Спасителя, — і картина за картиною проходять перед нею, а очі в захопленні пасуть ікону: Господи, який він добрий, який він милосердний!.. Несподіваний шумок примусив Дарину отямитися; вона озирнулася, а натовп розступився — до лівого клиросу спокійно простував високий, ставний молодий козак. Тільки з крою його жупана, манери триматися та стрункої благородної постаті вже видко було, що роду він не простого, а високого, шляхетного. Козак оглядівся і його погляд упав на Дарину та так і спинився на ній до кінця служби. Пані підштовхнула Дарину:

— Що ж ти не молишся, куди дивишся? Бий поклони!

Дарина перехрестилася; але вже зникло недавнє почуття чистоти й захоплення, а очі мимоволі від образа до козака...

Отець Андрій з урочистою усмішкою, з хрестом і двома проскурами вийшов з вівтаря. Люди заворушилися; підійшли ближче до хреста. Приклалася Дарина й одразу озирнулася: просто на неї впритул дивиться пара сірих променистих очей, та як дивляться! Зашарілися дівочі щоки, вона нагнула голову й пройшла собі далі. — "Зі святим Спасом бувайте здорові!" — каже отець Андрій і матушка, звертаючись до пана й пані Жмайлів: "Просимо ж до нас на трапезу, удостойте, панове, честі!" — І священик дав панові й пані по великій проскурі. "Спасибі, — пихато відповів Жмайло, — але маю вдома справи, та й не звик у гостях обідати", — і сухо глянув на отця Андрія. — "Ну так дочку

панночку залиште в нас", — пролунав дзвінкий голосок і Олеся прохально подивилася на Жмайла.

"Як, саму? Не знаю, з ким ще моя донька може здибатися в батюшки". В цей час на паперті з'явився ставний молодий козак і пішов геть.

"Та залиште вже, зробіть таку ласку", — несміливо додала матушка і низько вклонилася.

"Тату, я давно не бачилася з Олесею", — ласкаво цілуючи батькову руку, промовила Дарина.

"А завтра ми привеземо її додому!"

"На них можна полишити дитину", — вступилася й пані.

"То хай буде по-вашому, нехай лишається; але щоб завтра надвечір була вже дома. Ну, дочко, бувай здорова!"

"Спасибі, тату!" — Дарина знову поцілувала руку батькові й матері і, обійнявшись з Олесею, весело побігла

до хати. — "Слухай, серденько, Іван Богуш сьогодні приїхав, який гарний та веселий, та гострий. Ще гарніший зробився і..." — не домовляючи, перебиваючи саму себе, шепоче Олеся Дарині: — "Поспішав, каже, щоб тебе побачити", — і ллються безкінечні уривчасті фрази, вигуки: "Боже мій, лишечко моє, щастя моє!" — і все більше запалюються червоні Олесині щічки. А в отця Андрія вже все готове для прийому дорогих гостей: на широкому подвір'ї білими довгими смугами розтягнуто полотнища, на яких стоять миски з борщем, кашею, холодцем, варениками, ковбасами... а посередині двору пишаються два барила з медом і горілкою. У світлиці чекають найпочесніших гостей. Тут все прибрано по-празниковому: підлогу посилано піском, біля ікон білі,

гаптовані рушники, цілі вінки квітів, жевріють лампадки; довгий стіл поверх дорогоцінного килима накритий тонким білим обрусом і заставлений вишуканими чарками, кубками, полумисками.

Попадя оглянула все хорошенько: непогано, гості вдовольняться, маємо чим почастувати! "В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа!" — пролунало за дверима. "Амінь", — відповіла вона. На порозі появився отець Андрій з гостями. Почалися традиційні церемонії, предковічні звичаї, давні і непорушні. Нарешті отець Андрій, підтримуючи рукою широкий рукав ряси, врочисто благословив трапезу, і гості посідали за стіл. Нібито щось підштовхнуло Дарину; вона підвела очі: просто перед нею сидить той самий козак і знову пильно дивиться на неї... Дивне й незрозуміле почуття охопило Дарину: і вона не може одірвати від нього очей. Ох, і гарне ж у нього обличчя, не так щоб і дуже вродливе, а побачиш хоч раз — ніколи не забудеш. На високе чоло красиво лягають хвилясті темні пасма волосся, чорні брови трішки насуплені, шовкові вуса... вуста посміхаються трохи сумно... та головне, — очі, світлі, сталеві, здається, ллється з них світло, і такі вони чудовні, ніби промовляють щось, тільки Дарина ще не може їх зрозуміти... і страшно, і любо!

"Ну, пане Романе, поїздив ти по світах немало, повідай нам, що робиться в далеких краях заморських", — запросив до бесіди священик. Козак перевів погляд на нього. Розмова зайшла про далекі країни. Дивні речі розповідав пан Роман і як цікаво! Слухає Дарина і їй-право, широкі обрії розкриваються перед нею: бачить вона розкішні королівські двори; прозирає в дрімучих лісах старовинні монастирі, похмурі келії ченців... і страшно їй і чудовно!

"А як же з вірою? — перебив батюшка. — Чи в бла-гочестії пробувають чужоземці?"

"Ах, отче, отче! До Карпат ще наша віра, а далі — католицька. Там уже ксьондзи та єзуїти володіють світом: в ім'я Христове ріжуть, палять, меч і вогонь пройшов через весь край!"

"Заступи, спаси й помилуй!" — батюшка перехрестився; на всіх обличчях з'явилося напруження; попадя зблідла.

"Ех, рушити б нам та провчити цих католиків!" — докинув старий, поважний козак. — "Та і в нас під боком вони водяться!" — зауважив інший.

"Правда, панове: король без грошей, магнати свавілля чинять, люди вбогі скаржаться... не тим вже духом Польща диха!" — вигукнув Роман.

"Ой, буде колись їм похмілля!" — озвалися голоси.

"Бог люби єсть, братове", — сказав батюшка. "Так, так, отче, саме люби єсть", — проказало за ним кілька сивих чуприн.

Розмова зайшла про далекі країни; Роман розповідав про неприступні гордовиті замки, про величні собори, про різні хитрі машини...

"Ото ми все слухаємо й дивуємося, а у пана Романа порожня чарка! Гей, пане, влий собі отого угорського, не згірш за королівське буде! Та кланяйся ж, матушко!" — повернувся до дружини отець Андрій.

"Дякую, вже пив, досить".

"Е, не можна, пане: хто чарки лічить, той добра не зичить".

"За здоров'я ясної панночки!" — тихо вимовив пан Роман через стіл до Дарини. Вона низко опустила голову, а він знову ласкаво зазирнув їй в очі.

Слухає Дарина, не наслухається... "Ех, панове! — вигукнув хтось і вдарив кулаком по столу. — В гостях добре, а вдома краще!" — "Панове,

за волю, за наш край!" — отець Андрій високо підняв важкий кубок. "Віват, віват!" — пролунало навкруги.

Обід завершується. За стародавнім звичаєм, поставивши на срібну тацю коштовний кубок, низько вклоняючись, Олеся обійшла всіх гостей: "За неньку — повненьку, за отця — до кінця, а за милу — цим, щоб було весело всім", — припрошує Олеся Івана Богуша, а оченята її так хитренько усміхаються з-під опущених вій. Ой, чимало зусиль треба докласти пану Івану, щоб прилюдно не кинутися до неї і не розцілувати ці наповнені радістю життєдайні оченята! Старі козаки лишилися допивати мальвазію, мед та угорське, а молодь і панночки вийшли на дворище.

"Ох, сподобалася ж ти йому, — підштовхнула Олеся ліктем Дарину, — і в церкві очей з тебе не пускав, і зараз".

"Хто він такий, не знаєш, Олесю?" — "Аякже: Роман Громика, син Василя Громики. Він у братстві навчався, а це вернувся з-за моря до батька в гості". — Громика! Холодна, гостра струя пробігла від голови і зупинилася в серці Дарини. Громика! Це ворог знавіснілий, заклятий ворог; проте даремно намагається настроїти себе Дарина: нема в серці ненависті, ні...

А на дворищі вже гримить троїста музика. Під розлогим деревом всілися троє циганів: торохкотять бубони, жаліється скрипка, видзвонюють срібні підкови; несеться навприсядки старий козак, замітаючи широкими шальва-рами пилюку. Колом обступили танцюристів глядачі, лунають вигуки, заохочування, похвали; козачок змінила горлиця. "Ходімо, ходімо", — підбадьорює Леся Дарину. "Щось мені не хочеться, серденько!" — "Та нумо, голубко!" Не хотячи пішла Дарина дрібушечками, але музика нібито промовляє: "а козак, як орел, як побачив, так і вмер". Дарина нахилила голівку, обличчя серйозне, тонкий стан плавно погойдується, а маленькі сап'янці, поблискуючи на сонці, старанно витворюють складні па. "Ух, втомилася!" — і Дарина важко перевела дух. Світлі пасма на чолі від руху розсипалися, вуста

напіврозтулені, щоки зашарілися. — "А дозволь-но, ясна панночко, з тобою до танку!" — пролунало над вухом. Поруч з нею стоїть Роман, певно, милується з неї: рука його по-молодечому підкручує вуса, волосся відгорнулося від лоба, очі виблискують — ставний козак!

"А чи знаєте, пане, кого просите до танцю?"

"Знаю, панночко, знаю! Кралю, ліпшої за яку пошукати в світі".

"Тут, пане, не в ласкавих словах сенс; пан забув, що я Жмайлова донька".

Проте в її гордих словах мимоволі звучав жаль.

"Не думав я, що ти недобра, панночко!" — похиливши голову, низьким грудним голосом вимовив Роман і тихо пішов до світлиці.

Начебто щось вкололо Дарину, і жаль і ще якесь незрозуміле почуття; за віщо вона образила козака? А батько, а рід — вони ж вороги... і вкотре даремно викликає Дарина в уяві всі старовинні перекази, всі заповіти і за-кляття предків, — нема в її серці ненависті, сама нудьга...

Ось і скінчився неспокійний день, як хутко він пролетів! Олеся і Дарина в світлиці, за стінкою ледве чути віддалений шум: козаки бенкетують. А в світлиці тихо і темно; перед божницею ледь-ледь тепліє лампадка; в глибині горою подушок біліє ліжко, а в штучне вікно з мозаїчного скла зазирає повний місяць і малює тисячі тремтливих, фантастичних мережив на кам'яній долівці. Олеся не вмовкає: "Серденько, Даринко, якби ти знала, як він мене кохає, каже: не жити йому без мене, мовляв, гине через мене!" — "Невже ти слово дала, адже не віддадуть тебе за козака". — "А я примусу не боюся, з власної волі дала йому слово, як батьки не погодяться — втечу". — "Без благословіння!" — "Бог благословить!" — "А сором?" Відповіді не було.

Дарина глянула: Олесині вуста усміхаються, очі заплющені — вона заснула на півслові.

Не спиться Дарині. Вже й на ніч помолилася, а думки все снують, не видно їм кінця... Місяць яскраво світить... нудьга... голова палає... треба освіжитися. Відчинила вікно; до кімнати влетів теплий, пахучий, літній вітерець... дрімають високі тополі... тремтить сріблястим листям осика, а просто до вікна, затоплюючи все сріб-

ним світлом, з високого неба надивляється місяць. Хіба можна заснути такої ночі? Далеко, далеко все видно: крута гора, темні плями лісу, а там, далі — сріблястий степ. Раптом пролунав звук, і сонна ніч стрепенулася... Здалеку, від кручі широкою хвилею, наче жалібний стогін, пронеслися перші акорди пісні і завмерли.

Дарчине серце забилося: та пісня — той стогін — це був голос її душі! І пісня вихлюпнулася і затремтіла в сонному повітрі печальною, невтішною скаргою. У ній мовилося про тугу, про муку самотнього серця, що кохає, про нестерпність нерозділеного почуття: "Ой любив козак та дівчиноньку, як та матір дитятко, а тепер її покидає, як на морі вутятко!" — сумували, плакали звуки...

Застигла Дарина біля вікна, нібито скам'яніла... і тільки пекуча сльоза повільно повзе холодною щокою та тужливо шепочуть вуста:

Навіщо, навіщо?.. Невже...

Розділ III

Пізно підвелася другого дня Дарина. Голова важка, у скронях стука. Олесі вже нема. В будинку так тихо, мабуть, всі вже поїхали; а раптом?.. Рипнули двері, вбігла Олеся: "Що з тобою, Даринко, чи не захворіла? Господи, яка бліда! А ми думаємо, що ти спиш. Всі вже поїхали засвіта". Остання надія Даринчина пропала. "Отже, не побачимося більше ніколи-

ніколи. А навіщо?" — намагалася себе заспокоїти. "Швидше вбирайся, вже пора їхати". Вийшла Дарина в світлицю: як пусто тут сьогодні! Ось той стіл, де ще вчора він сидів за обідом, дивився на неї, тут сказав їй слово ласкаве, а тепер уже немає його, і вже більше ніколи вони не побачаться! А в господі всі вже клопочуться і складаються, ніби в далекий край збираються. Закінчився невеселий обід — пора! Всі без винятку, навіть сторічна нянька усілися по місцях, і якусь мить мовчки посиділи; перший підвівся отець Андрій і почав хрестити образи; за ним підвелася й решта; почалося благословіння, поцілунки й добрі побажання в дорогу. Матушка, Олеся й Дарина посідали до ридвану. "То з Богом!" — напутив нарешті з високого ґанку, хрестячи ридван, батюшка. Заляскали батоги, смикнули коні і, плавно погойдуючись, рушив ридван до воріт. Навздогін йому клав хрести отець Андрій поки видно було. Котиться, постукує собі неповороткий ридван, спереду й з боків скачуть Жмайлові козаки: небезпечні часи, — не доведи, Господи, випурхне з-за пагорба татарська кіннота... Дрімає попадя, перебираючи пальцями, голова її вихитується на всі боки; поштовх — і відкриє сонні очі, губи заму-рмочать якісь уривки з молитов, і знову захитається сива голова. Неугавно й безперервно шепоче Олеся на вухо Дарині; очі виблискують, руки в русі — вся постать бере участь у бесіді. "Та ти не слухаєш, Дарино. Чи ти нездужаєш, чи що з тобою сталося, ти якась не своя!" — "Нічого, серденько, це так, минеться", — Дарина потерла долонею чоло.

Звиклі коні спокійно несуть ридван; перед очима стеляться зелені лани... мелькне на обрії купка дерев або висока й сумна могила і порожньо навкруги... і ні душі... Сумно і в Дарчиному серці: аж щемить там тупий біль... Ніч не спала — через те, — заспокоює вона себе, а перед очима погляд тих сірих очей, такий глибокий та лагідний, якого не спостерігала ні в батька, ні в матері... А у вухах усе дзвенить: "Ой любив козак та дівчиноньку, як та матір дитятко, а тепер її покидає, як на морі вутятко". І знову жене від себе думки, і знову постає перед нею його голос тихий і погляд любий!

Котиться ридван, постукує; дрімки справляє попадя, замовкла Олеся, сумно споглядають Дарчині очі. Ридван скотився до яру й переліску. Пролунав різкий, дикий крик; з-за куща піднявся один татарин, другий, третій, кинулися до коней; гримнули постріли, свиснули шаблі — і... але що це? — їх понесло: оскаженілі коні летять, віжки кинуто, візниці немає... ридван скаче в діл, розгойдуючись... назустріч несеться страшна яруга — провалля... Холодом війнуло на мандрівниць...

Дарина зацепеніла, а в голові дзижчить одна думка: а ось і смерть, а ось і смерть! Але що це? Швидко повз ридван промчав Роман, він заїздить навпроти коней. Господи, що він робить: його зітруть і затопчуть коні. "Козаче!" тільки й встигла вона скрикнути. Бухнув постріл, поштовх, страшне вищання — і нічого більше! Дарина розплющилася. Що це, чи не сон? Просто над нею очі Романові, стурбовано додивляються. "Боже, чи не забилася, чи не болить тобі, чи дуже ти злякалася, панночко?" І він обережно садовить її на траву.

"Що це? Де ми?" — "Заспокойся, ти сидиш біля мене, все щасливо скінчилося, всі живі". Дарина здивовано озирнулася навколо: вона сиділа на зеленому пагорбі; внизу, у кількох кроках від урвища лежав перекинутий набік ридван; сплетена купа коней билася, а одна коняка трупом лежала, — куля влучила їй межи очі. Надбігли козаки й заметушилися. Олеся клопоталася біля матері, а та, перелякана на смерть, закочувала очі горі й рясні сльози текли по її повнявому добродушному обличчю.

"Дякую тобі, козаче, ти врятував мені життя", — шепотіла Дарина.

"Спасибі... Що би зі мною тоді було?" — промовив Роман, втупившися в землю...

"А татари?" — вона сиділа перед ним у високій траві і оченята з такою довірливістю дивилися на нього знизу догори. — "Татари? Мої

козаки відігнали їх, не турбуйся, а я навмисне чекав на тебе, голубко, під горою, знав, що тут відпочиватимете, хотів ще раз глянути на тебе... коли бачу... Тут я кинувся... або вб'ю коня, зупиню їх... або нехай і я..." — голос його виказав те, чого не вимовив словом.

"Козаче! Один Бог!.." — Дарина хотіла сказати щось, проте замішалася, зашарілася і сльоза вдячності блиснула на її щоці.

"Слухай, Дарино, я не вірю, що ти можеш мене ненавидіти — у тебе добре серце! Хіба винуваті ми в насильствах і грабіжництві наших дідів? Навіщо через ворожнечу прадідів переносити таку злобу, таку помсту й на нас?"

"Вибач, козаче, я..."

"Знаєш, Дарино, в мене немає матері, крім батька — нікого; від дитячих років не зазнав я любові й ласки, ріс собі, як перекотиполе. Бував і в німецьких, і в турецьких землях, бачив я багатьох краль, княгинь і князівен, таких, що і сонце радіє, як їх побачить... та серце моє не лежало до них, не знайшлося рідної коханої душі". Він стояв перед нею на весь зріст, голос його то підносився, то падав; вона ж дивилася на нього із захватом, з любов'ю...

"А вчора, вчора, як побачив тебе, Дарино, — ніби сонце зійшло; ось моє щастя, моє життя, моя радість, — вигукнуло серце! І така ти люба мені, така мила, нібито тільки на тебе й чекав усе життя. Тепер без тебе — могила, а з тобою не боюся ні горя, ні лиха..." Він сів біля неї: "Скажи, Дарино, чи ти мене ненавидиш?"

"Ні, чому ж... ти мене..." — її голівка низько схилилася.

"То любиш?"

Вона мовчала і все нижче хилила голову.

"То чи пішла б ти зі мною поруч, моїм шляхом?" — він лагідно й сумовито зазирнув їй у вічі, взяв за руку.

Як не нашорошували свої вушка братики-квітки, — але і їм не вдалося почути тихої відповіді. А цілунок почула висока тирса-трава і заколивалася, заходилася передавати звістку по всьому степові; зрадівши, тихо закивала тисячами пістрявих голівок широка долина...

Небо поблідло. Над самісінькою головою танула остання золотисто-рожева хмарка. Вже звідкілясь при-тягли драбиняк5, закладений сіном. Конячки пофоркують, козаки клопочуться, попадя отямилася, кличе Олесю й Дарину. Пора рушати. На високому небі зблиснула перша зірка... Роман підняв Дарину на руки. "Моя, Да-ринко, моя навіки?" Скільки безконечного кохання у звернутих до нього карих оченятах, а на віях тремтить велика сльозина — чи можливе щось красномовніше? І Роман палко притис до грудей її голівку.

Тихо порипує довгий драбиняк. Поряд, стримуючи коня, їде пан Роман. Гляне він на Дарину — усміхнеться сповна щасливо; вони мають свій широкий, щасливий світ і нікому нема до нього діла. їдуть мовчки, проте скільки слів у цій мовчазній згоді! А глибоке небо всіяне міріадами миготливих зірок; потягло вологою; десь у повітрі прошелестіли запізнілі качки; над землею зависла тонка легка пара. Попереду козаки завели широку воль-готну пісню.

Розділ IV

Гнівається пан Жмайло і дуже гнівається. Навіщо він поступився вчора, залишив доньку у священика? Чому йому не спало на думку, що саме там вона може зустрітися із заклятим ворогом? До того ж цей ворог урятував дочку від смерті і лицарський гонор вимагає віддячити йому за це... і глухо відлунюють в порожній світлиці важкі кроки гнівливого пана. Та ось Жмайло смикнув на себе дубові двері і гукнув сивовусого Власа: "Сідлай, мій вірний слуго, швидкого огиря та лети до

пана Громики; перекажи йому від мене велику подяку за послугу його сина, та й спитай неодмінно, чим він накаже віддячити йому? Додай, козаче, що рід Жмайлів ні від кого не приймав благодіянь за так, тим паче від старовинних сусідів!"

Орлом полетів старий Влас до сусіди і переказав вельможне панське слово. Посміявся Громика з цієї гордині, проте син Роман і цьому радий. Обіймає свого батька і благає, щоб замирився з паном Жмайлом, щоб висватав йому красуню-доньку.

Любить старий козак Громика свого сина-сокола, єдину гілку старого славного древа, і чого не зробить родитель, чим не поступиться заради своєї дитини? Він поступиться гордістю, поїде, простягне руку... Та чи знає Роман того запеклого Жмайла?..

"Тату, але ж я врятував життя його єдиної доньки, — невже стане йому совісті відповісти на це чорною невдячністю? Невже замість серця має він мохом порослий камінь?"

"Його воля залізна і серце стальне... він, сину мій, не спасує ні перед благанням, ні перед слізьми, швидше вовк-сіроманець пошкодує ягня, ніж Жмайло Громиці добро яке зробить!"

"Та коли врешті припиниться ця нерозумна ворожнеча, коли вляжеться збурена дияволом злоба?"

"Все це від Бога! А для тебе, мій синашу, я все зроблю, принаймні серце моє не гризтиме сумління". 1 старий козак велить сідлати коней, збирає пишне посольство і подарунки багаті, а через сивого Власа посилає панові Жмайлу звістку про те, що він із сином пожалують до вельможного сусіди на гостину.

Простора світлиця в пана Жмайла; тільки похмуро й зимно в ній. Крізь штучні вікна пробивається бліде сірувате світло. Посередині стелі

дебелим виступом впадає в око дубовий, почорнілий від часу сволок із вирізаним глибоким хрестом. Підлога застелена цареградськими килимами, під вікнами ослони й ослінчики, вкриті червоним адамашком6 і коцами, стіни білі, з дубовими полицями, на них стоять кубки червлені, миси сутозлоті, полумиски срібні і келехи нюренберзької роботи. В лівім куті — велика кахляна піч, хитромудро прикрашена, а в правім — все образи київської, мистецької роботи, увішані шитими рушниками, уквітчані волошками та запашною гвоздикою. Під ними — великий дубовий стіл, поверх коштовного килима тонким обрусом укритий, а на ньому хліб, як сонце, і сіль — символи гостинності. Пишно, розкішно в світлиці, та не затишно. Зранку прибув до пана Жмайла й отець Андрій, дізнавшися про дорожню пригоду, просльозився, побачивши свою доньку, і відслужив подячний молебень про чудесне спасіння від напасті. Дарина ж дякувала небові за цю напасть і палко молилася, щоби замість зла в татовому серці посіявся мир. На кінець молебню приїхав Влас і оголосив про близьке прибуття неочікуваних гостей. Ця звістка приголомшила всіх. Дарина густо зашарілася і раптом страшенно зблідла, уздрівши суворий, спрямований на неї батьківський погляд; пан Жмайло сердито смикнув себе за вуса і наказав жінкам забратися на свою половину.

Прибув і пан Громика з пишним поїздом. Пан Жмайло з батюшкою зустрічають їх у світлиці. Пан Громика, парадно вбраний, ще ставний і бравий козак, увійшов до світлиці із сином-красенем і шанованими козаками; всі низько вклонилися господареві, і пан Громика розпочав урочисту промову. Він покликав усю свою вченість на допомогу, потурбував навіть тіні Горація і Ювенала, підкріпивши свої докази текстами із святого письма. Вітіювата промова дихала щирістю, добрими почуттями; говорив пан Громика, що діти не відповідають за гріхи батьків, що злобливість принесла багато жертв і вже нарешті наситилася; а закінчив такими словами: "Десниця Божа над нашими родами простерта від того злополучного дня, коли звершилася клятьба на брата, і якщо злоба торжествує, то гілки нашого древа висихають, тепер тільки єдині чада лишилися, — у тебе, вельможний пане, дочка, у мене — син. Чи не промисел Господній скерував спасіння твоєї доньки,

тим самим вказавши шлях до нашого примирення? Він увіклав до серця наших дітей любов і забуття колишніх кривд. Поклонімося й ми чолом волі Господній, забудьмо давнє лихо, простягнімо один одному руки і в укоханій спілці дітей наших виростимо нову силу для слави нашої України!"

Громика зупинив на Жмайлові сповнений теплоти погляд, але той утупив погляд долі й понуро мовчав і крутив сріблясті вуса. Нарешті пролунав його хрипкий і пихатий голос: "Вельми я вдоволений, що представник роду Громик прибув до Жмайла з покірним уклоном, вельми вдячний я і за послугу твого сина, пане, — але плати, якої хоче пан, дати не можу: надто велика вона і відчувається в ній Громиччина зажерливість!.. Бери в мене, пане, золото, срібло, коштовну зброю, коней швидких; але доньки ворогові я не віддам".

Громика думав був послати у відповідь гірке слово, але отець Андрій перебив, він підняв Євангеліє в коштовній оправі і нетвердим голосом почав: "Братіє, в ім'я Господа Бога і животворної Трійці, молю вас, виженіть із сердець ваших князя помсти і зла та отверзіть їх для духа миру й злагоди. Христос заповідав нам не токмо прощати ворогів, але й молитися за них. Братіє! Кіє убо вразі єс-те?7 Ви сини однієї матері, одної неньки. Прадіди ваші сотворили гріх, навіщо ж правнукам його творити? Братіє! Возлюбите одне одного, до єдиномислія рухомі, і лобизанням зітріте злобительства жало. Та й вигукну я, під'явши руки горі: "Зійди, Господи, і виждь і одвідай виноград сей, його ж насади десниця Твоя!" — закінчив отець Андрій, його старечі очі зволожилися. Козаки теж утирали неслухняні очі, а глибоко зворушений пан Громика зробив перший крок назустріч панові Жмайлу. Але той стояв холодний, наче камінь, і в темних його очах не світилося нічого, окрім злості.

"Святе твоє слово, отче, та вмістити його може Бог, але не гріховна плоть наша... та й Христос не вибачив

Іуді! А хіба ж не Іудами були діди і прадіди пана Громи-ки? Чи не вони кували злість і проливали побратимову кров? Чи не вопить ця кров

до помсти? Ні і ні! Мої предки перекинулися б у гробовищах, якби я порушив їхню клятву! Не буде моя дочка за споконвічним ворогом і не простягну я йому руку: не подобає-бо туру із звірюкою хижою бути разом!"

"Не ми Іуди, а твій прадід був Іудою й учинив Каїнів гріх!" — вигукнув Громика; забряжчали шаблі і невідомо як би скінчилося замирення, та до батька кинувся Роман, а до пана Жмайла батюшка. Сумні пішли гості із світлиці; Роман у сінях шепнув Олесі кілька слів.

Ех, пане Жмайле, пане Жмайле. Не розумно ти єси гадав: можеш наказати військові козацькому, можеш перемогти військо бусурманське, та не годен наказати доччиному серцю не любити, кого вона хоче. Ніхто не зумів вгамувати Даринчині сльози, а Олеся спромоглася: сказала одне слівце і Дарина, палко пригорнувши подругу, кинулася молитися до образів...

Ніч, тепла українська зоряна ніч. Між високих тополей визирає круторогий місяць. В глибині садка, біля двох зрослих тополей стоїть, обіпершись на високий білий мур, Дарина; з другого боку на коні сидить Роман. Дарина, обхопивши руками Романа й поклавши голову йому на плече, тихо, радісно плаче. "Ах, Романе, Романе! Дорогий мій, любий мій! Я вже не сподівалася тебе й побачити!"

"Горличко ти моя! Недобрий у тебе батько!"

"Недобрий, сердитий! Як твій тато просив, як батюшка говорив, лід розтанув би... а він..."

"Не любить він тебе, лише гординю свою тішить..."

"Бог із ним! Мати добра. А ти, мій милий?" — Дарина зашарілася і закрила обличчя білим рукавом і не договорила.

"Я? — спитав Роман і пригорнув її міцно до своїх грудей. — Я? Та немає в світі такого, що змогло б замінити тебе! Увесь світ віддам за тебе, не пошкодую й слави, і життя, і навіть волі козачої... А ти кохаєш мене, Дарино?"

"Чи ж кохаю тебе? — Вона поклала руки йому на плечі і відкинула назад голівку: світлії пасма волосся відкрили бліде личко. — Чуєш, Романе, — тут б'ється моє серце, в ньому — Роман, і ніякі погрози, ніякі муки не примусять мене викинути його із серця!" — "Щастя моє! Життя моє!" — Роман узяв обома руками голову Дарини і міцно прикипів вустами до її вуст...

Визирнув з-за тополей місяць і кинув на них ревнивий промінь.

"Але як бути, що робити? — стрепенувся козак: — Батько твій не погоджується на шлюб — а без тебе не маю жити на світі..."

"Не жити... — повторила зблідла Дарина, — нудьга, ох, яка нудьга! Краще сховатися від неї під кушир... у болото..."

"Так утічемо! Я все добро продам і кину цей край; підемо на Волинь, там знайдемо щастя, по-гетьманськи заживемо..."

"Я за тобою хоч на край світу! Тільки ж проклянуть... тяжко з батьківським прокляттям ходити по землі... Я в ногах у тата плазуватиму... сльозами змию долівку... може, змилується..."

"Бідна, бідна сирітка! Сподіваєшся! Можна й зачекати, та тільки не вийшло б на гірше?"

"Мати Божа не допустить! Вона послала заступника — тебе, і сама заступиться!.."

Не раз, не два бачаться Дарина й Роман.

Розділ V

Бачить пан Жмайло, що тане Дарина, сумуючи за Романом, і вирішив він будь-що видати доньку заміж: їдуть до них женихи, один по одному, один за другого пишніший, знатніший — з України, з Волині, з далекої Польщі. Захотів ти, пане Жмайле, присилувати до шлюбу доньку, та непросто це, не такої вдачі Дарина, недарма ж батькова донька!

Після тієї фатальної сутички не лишилися в Жмайлів і Олеся з батьками, вони покинули похмурий будинок і поспішили до своєї невеликої, зате веселої домівки. Морок і сум повністю заволоділи старовинним гніздовищем. Злоститься Жмайло, плаче пані Жмайлиха, тільки Дарина зберігає мовчанку — ні слова, тільки все блідне й блідне. І кипить злість в пана Жмайла.

"Слухай, жінко, — грізно мовив він до дружини, — довго дурітимеш?"

Пані Жмайлиха витерла очі хустиною: "Та я так... дитини шкода", — голос її тремтів. — "Чого це тобі шкода її? Набридли мені ваші бабські примхи, — завтра віддам її за машталіра, за чабана, за свинопаса!" — і пан Жмайло пристукнув ногою. У дверях з'явилася Дарина: вона була біліша за стіну і тихо тремтіла, лише очі поблискують з-під міцно зсунутих брів.

"Тату! — тихо, але твердо почала вона, — як не хочеш віддати мене за Романа, то не шматуй мого серця, відпусти до монастиря; все життя молитимусь за вас Богові і святій Панні". — "Що? — заревів Жмайло, — ти ще мене вчитимеш?! Кошеня! Сам знаю, що мені робити! Завтра підеш заміж, скручу, пов'яжу, а повінчаю — чуєш моє слово — завтра ж!" — "Батьку, змилуйся, не можу я... не піду я..." Дарина впала навколішки. "Схаменися! Чи ж я тобі не батько? Чи не вільний робити, що надумав?" — "Так, тату, ти породив мене, ти і над життям моїм пан. Так вихопи ж цю турецьку шаблю і вбий мене, але серця мого тобі не зломити ніколи... ніколи..." — Очі в пана Жмайла наллялися кров'ю, Дарина принишкла,

пані Жмайлиха впала на коліна. — "Ось ти яка! А-а!" — він вихопив шаблю — клинок блиснув у повітрі й... — "Дитина, дитя... убий мене!" — пані кинулася Жмайлові до ніг. Він зціпив зуби, відкинув шаблю і, крутнувшись на закаблуках, важкими кроками вийшов із світлиці.

І все принишкло в домі... Дарину знетямлену підвели; пані Жмайлиха плаче перед образами; дівчата витирають очі — жаль бідної панночки — та й страшно, до чого тільки не додумається Жмайло? Старенька нянька хреститься і бурмоче щось дивне; всі тремтять, всі із жахом чекають останнього слова пана Жмайла. Тільки Дарина немов заледеніла — чого їй боятися тепер, чим її залякаєш? Тікати, тікати — тільки в цім порятунок! Вже й темна ніч розпросторилася над переляканими мешканцями, а в світлиці пана Жмайла лунають важкі грізні кроки. Припала пані Жмайлиха до замочної шпарини, боїться й дихнути: що робить розгніваний чоловік? Та замок міцно замкнено, в шпарині ключ, тяжко зітхнула пані й безнадійно почвалала порожніми покоями до тієї світлиці, де лежить її безталанна дочка. А в Жмайловій світлиці темно, лише дві тоненькі смужки місячного світла і відбиваються в блакитній криці старовинної зброї. Пан Жмайло тяжко крокує, брови насуплені, часом крізь зціплені зуби вилітають уривчасті вигуки: "Не піде... не піде... не така! Замурувати на смерть... — згасне рід!" І знову важке мовчання і глухий шум кроків. "Позбутися його... позбутися... молода... забуде..." Але раптом очі його зблиснули злим вогником: зупинився, як укопаний, ударив себе рукою по лобі і... злісно, радісно зареготав... Місяць сховався за хмару, зі старовинної вежі, ніби у відповідь на його регіт, тричі прокричав пугач: "поховав, поховав, поховав!"

Настав ранок. Жмайло вийшов із світлиці до жінки. Пані Жмайлиха завмерла, вона боялася звести очі на чоловіка, вона боялася прочитати в них безжальне рішення. Проте Жмайло спритно поцілував їй руку. Пані підвела очі. — "Що ти, що ти?" — "Як це — що? День добрий, пані!" — "Що це з тобою?" — "Нічого, гукни Дарину!" — "Ой, ти щось намислив! Пожалій, пане!" — вона простягла до нього руки. — "Нічого не задумав поганого: просто хочу побачити дочку!" Пан Жмайло розпушив вуса й присів на ДЗИҐЛИК. — "То ж поспіши!" Пані кинулася: за хвилину

привели Дарину. Вона зупинилася в дверях і притулилася головою до стіни. Що сталося з нею протягом ночі! Лице прозоре, під очима чорні кола. "Гм! — вимовив Жмайло, глянувши на дочку, — то підійди до мене!" Дарина не повірила власним вухам. В голосі старого звучала незвична ласкава нота.

"То подивися на мене! — він навіть ніжно провів долонею по доньчиній щоці, — чого боїшся?"

"Слухай, дочко, не ворог я тобі; коли вже ти так затялась, то я, мабуть, погоджусь..." Всі ахнули, Дарина впала навколішки перед батьком, схопила його руки, з її очей полилися сльози; пані Жмайлиха щасливо усміхалася, хотя очі її вкрилися пеленою, але то були теплі, щасливі сльози, в яких потонули тяжкі зітхання...

"Так, — продовжив Жмайло, — я нікому не бороню шукати твоєї руки, хто б він не був — друг чи недруг, та тільки дістанешся ти найхоробрішому лицарю. Нехай твій Роман заслужить такої честі. То як — ти задоволена?" — "Тату, тату..." Дарина пильно подивилася на батька — ласкаво посміхалися його очі... але в їхній глибині відчула щось недобре...

І ось засилає пан Жмайло по всіх усюдах гінців: "починаю, мовляв, велику війну, і хто хоче замати руку моєї доньки, тих запрошую до походу". Прибув посол і до пана Романа. "Вибач мені, пане, що круто з тобою повівся; що поробиш — така моя вдача, та час нам і замиритися! Хочеш, пане, мою дочку взяти — то я не проти, та тільки дав собі лицарське слово: дістанеться вона тому, хто найхоробріший серед козаків; прошу пристати до нашої бойової дружини".

Зрадів і здивувався пан Роман. Добре, добре, можна і в похід вирушити! Завоюємо собі щастя! Добудемо Дари-нової руки! А що саме так буде — він не сумнівається, чи хтось здатний з ним позмагатися?

Ось тільки розлука... але ж хутко повернемося, і тоді вже назовсім... назавжди... Нетерпляче підганяє пан Роман батька свого до походу.

Віщує Дарині щось серце, сняться недобрі сни... Але настає останній вечір перед походом. Давить туга Дарину, нудьга смокче серце, передчуває горе, а надія шепоче; нехай повернеться з походу мій найхоробріший і найславніший, почнуть думи складати про його подвиги, пісні співати, сам батько визнає його за достойника і... а... тоді... тоді... але несподівано зиркне на неї батько, зазмііться на його губах переможна посмішка... і надія опускає крила, каменем падає, а серце заб'ється тоскно, ніби підстрелений птах.

Та якось воно буде, а сьогодні вона щаслива, сьогодні вона ще побачиться з Романом.

Сперлася Дарина на білий мур — дивиться очікувально вдалину; високий замок, внизу ледь помітна річка, як страшно коливається на ній сивий туман, а он десь далеко в'ється дорога з гори на гору — саме звідти має приїхати він... Щось шелеснуло в траві, Дарина швидко озирнулася. — Нічого страшного, то ящірка зблиснула на місяці яскравою спинкою і знову сховалася під камінь. А що робиться вдома? Замок спить, згасли всі вогні, тільки місяць перламутром відливає в скляних вікнах. Який похмурий замок, наче насуплений стариган! Скільки довелося їй витерпіти в цьому замку. Як багато горя за такий короткий час! Та слава Богу, минулося все, як важкий сон. А Романа все немає! І тоскно вдивляються в стуманілу далину очі... Чому ж він не їде? Чи не трапилося чогось? Господи, збережи і помилуй, не може він не приїхати, не може поїхати, не попрощавшися зі мною! Пролунав короткий тупіт. "Романе!" Дарина впала до нього на шию: — "Коханий мій, забери мене з собою; я не переживу тут без тебе. Я нудьгуватиму й сумуватиму, не знаючи, що з тобою! Романе, — вона притиснулася до нього щока до щоки, — коханчику мій, як я люблю тебе!"

Він цілував її коси, очі, вуста... "Ось як повернуся з перемогою, тоді й хвилини не чекатиму: візьму та й повезу тебе до свого замку... тоді вже

ніхто не відбере моєї Даринки". — "Чи так воно буде, козаче мій, ох, не віри-ться мені, не бути нам разом!"

"Ні, Дарино, я серцем чую, що нас ніхто не роз'єднає. І клянуся тобі, Дарино, перед чистим небом і за свідка беру наше козаче сонце, — він показав на місяць, — що ніколи не покину тебе, і що б зі мною не трапилося, а приїду по тебе!" Щось зловісне вчулося Да-рині в цій клятві — їй стало не по собі. А час збігає — хвилина по хвилині. — "Час їхати! Благослови мене в щасливу путь!" Дарина здригнулася: "Уже?" Вона поклала руки йому на плечі.

"Господи, Царице Небесна, — вона захоплено підвела очі до неба, наче сподівалася цієї ж миті побачити якесь знамення. — Ти захистиш мого Романа від будь-якого лиха!" Він пригорнув її до себе так міцно, ніби вмираючий, що тулиться до життя. "Романе! Коханий мій!" Ще одна мить і кінь рвонувся, Дарина припала до муру: вона ще не плаче, вона стежить за ним, її серце ще наповнене коханим; та ось востаннє мелькнула за горою червона шапка: як глухо, як порожньо навкруги!..

Розділ VI

Минув місяць, другий, третій. Вже й листя покинули дерева і наспіли справжні морози: насунули сірі хмари, сипонув сніг, білою шапкою накрився ліс, сріблястою скатертиною постелився степ. Ось уже незабаром і Різдвяні святки... а про пана Жмайла та про його хоробру рать ні слуху, ні духу: поїхали й ніби у воду впали.

Сидить Дарина в своїй світелці на дзиґлику біля віконця, — очей не зводить: і степ, і ліс, і небо — все білим саваном укрилося — нудьга яка, нудьга! Що сталося з Романом, де він тепер? Може, саме цієї миті який-небудь татарин... Господи, збережи і помилуй! І велика сльоза по сльозі падають на тонке шитво. А може, саме цією хусткою перев'яжу Романа?! І серце так радісно заб'ється, і якась чудовна тепла хвиля пробіжить

тілом, та з надією і вірою підіймаються очі до образів, котрі освітлено невгасимою лампадою.

Потяглися довгі, зимні вечори. Лежить Дарина на ліжкові, зіпершися головою на лікті, а сторічна ветха нянька одноманітним старечим голосом, похитуючи сивою головою, розповідає старі казки. 1 постають перед Дари-ною з темного кутка страшні й дивовижні образи: ось повзуть зловісні дракони з палаючими очима, ось пролетіла на мітлі страшна відьма з розплетеною косою, а он на тонкій гілляці, над таємничим озером гойдається бліда русалка зеленоока в білому довгому вбранні — вся у водоростях, ось у рожевому промені промайнула жінка, ні, легкий ангел із зіркою на чолі, а за ним і козак-нетяга — рятівник і захисник. І юрмляться ці образи і тихо кивають Дарині то сивими, то граційними голівками, а стара, шамкаючи, тихим безпристрасним голосом веде казку за казкою.

Моторошно Дарині: чи не сталося щось із Романом — хіба мало і нині цих чаклунів і чаклунок, а по глибоких ярах і темних лісах — мавок та русалок? "Господи, згляньсь над нами! — зі страхом шепоче вона, тулячи руки до грудей. — Бабусю, вони й тепер стрічаються?" — "Хто їх відає, дитино, люди зустрічали!" — "Чи не сталося чогось лихого з нашими?" — "1-і... козаку нема чого боятися: в нього шабля посвячена, проти неї нечиста сила немічна. Ото як повернеться Роман, то вшкваримо весілля, ще й тобі сина-козака виняньчу!"

Коли б так було! Та ні, це неймовірне щастя! Як вона припаде до нього, як розповість, скільки вистраждала, як пригорнеться! Із темряви дивляться на неї кохані очі тим самим поглядом, котрий так грів серце. А про батька й Романа ні слуху, ані вісточки...

Молиться вона, здається, всю душу вкладає в молитву. До церкви вибереться — там якось не так. Не той і отець Андрій: засумував старий, чорнобривенька Олеся давно вже вийшла заміж за Івана Богуша і поїхала на веселу Україну.

Прийшов лютий — сердитий і мокрий. Вечір, мокрий сніг стукає в шибку. В просторій світлиці, у чистій печі яскраво палають і тріщать дрова; на печі — каганець; на лавах рядками сидять дівчата, прядуть прядиво; посеред хати дід снує основу; пані спостерігає, щоб дівчата не марнували часу; тут таки й Дарина. Нудно в хаті, тільки одноманітно хурчать веретена та лине дівоча тиха сумна пісня. Рипнули двері, на порозі — баба.

"Пані, бандуриста прийшов". — "Приведи його, та неси сюди закуски й наливки". Всі заворушилися: ось тепер вони довідаються, що робиться на білому світі. Завмерло серце в Дарини: як страшно! Чи не краще й не знати про свою долю? — До хати увійшов високий статечний старий. Сиві вуса його спадали на груди, оселедець закрутився навколо вуха, на лобі залягли дві глибокі зморшки; сліпе обличчя було виразне, а незрячі очі нібито промовляли. Старий крокував твердо, просто; хлопчик ніс бандуру. Дівчата вклонилися; пані пішла назустріч. "Будьте здорові, діду!" — "Будь здорова й ти!" — "Сідайте, діду, втомилися?" — "Сядемо, час і відпочити". — "Прошу ближче до печі, скиньте кирею і не погордуйте, повечеряйте з нами, чим Біг послав". Дід поволі опустився, зняв кирею і озирнувся, нібито хотів і міг когось побачити...

"А дочка де?"

Дарина підійшла.

"Еге, як підросла: давно не був у вас, — поклав руку їй на голову. — Е! Заміж пора... все росте... а нам час і спочити!"

"Ех, діду, куди вам спішити, ви ще не старий!"

"Що ти, пані, — дід ласкаво усміхнувся, — я і сам забув, скільки мені років... багато... багато... То давай, що там у тебе наготовлено?"

Дід перекусив.

"А що, дідусю, в білому світі діється? Чи не чув ненароком про похід пана Жмайла?" — "Чув, чув, можна й заспівати!" Дід розпушив вуса: "Ану, хлопче, подай мені бандуру!" Він бережливо витяг її з мішка, здмухнув порох. Пролунали перші акорди і всі принишкли. Пальці вдарили по струнах і полилася урочиста дума. Про похід пана Жмайла йшлося в ній, про звитягу його хоробрих товаришів та про завзяття пана Романа. Гей, багато сміливих лицарів, але ніхто не зрівняється з молодим Гро-микою!

Завмирає Даринчине серце, ловить кожне слово. Переможна була битва: далеко загнали козаки татарське військо, багатьох бранок відібрали, та тільки погано вона скінчилася: бачили козаки, що в старого Громики на спині невигойна рана. Сором пойняв козацькі душі: хто міг нанести той підступний удар ззаду? Поховали козаки старого Громику, та певно, Бог покарав їх за чиюсь зраду, бо відтоді жодний козак ще не повернувся додому.

Тоді Україна зажурилася,

Де ж ви з паном Громикою опростилися?

Тоді брати-орли заклекотіли,

Де ж ви нашого Громику поділи?

Тоді сиві хмари заплакали,

Де ж це ви Громику поховали?

Не на милій Україні,

На далекій на чужині?

Врочистим акордом завершилася дума. Завмер голос бандуриста; по хаті розлігся плач — в нім було усе: і жалість, і радість, і розрядка болісно-напруженого стану.

Цілу ніч не спала Дарина. Безсонна з радощів ніч! Він живий, він повернеться повитий славою! Збулися її мрії! Невже, невже настане щастя? Не спиться Дарині, не спроможна вона заснути, а думки одна за другу заманливіші товпляться в її голові. Розповісти б, поділитися б з кимось своїм щастям! І палко шепочуть вуста: коханий мій, жаданий мій — ти живий, ти також будеш щасливий!

На ранок усіх підняла тривога: приїхав пан Жмайло. Вискочила Дарина, зібралася на ґанку вся челядь. Важко зліз пан з коня, махнув челяді рукою, ледве поздоровкався з жінкою, сухо зиркнув на Дарину, мовчки пройшов до своєї кімнати — і ні слова... Ахнули всі й диву далися: що з ним сталося? Ветхим стариганом став Жмайло: очі провалилися, ніс загострився гачком, побіліли чуприна й вуса, зігнувся колись могутній стан; похмурий, як дощова хмара. Чи не захворів? Що трапилося? Кинулася до нього пані розпитувати: що й до чого, але даремно — мовчить Жмайло. "Не занедужав ти часом? Не гукнути нам знахарку? А, може, покликати батюшку?"

"Ховати вже мене хочеш? — Жмайло повільно підвів згаслі очі на дружину. — Заважаю вам? — він зареготав. — Не трудися — ще не скоро помру!"

"Та що ти, бігме, полікували б тебе, дивишся й допомогло б, бачу: щось тобі муляє, до себе не подібний..."

"Не подібний, кажеш?.."

"Ти геть з обличчя спав, я усе ж пошлю..."

"Облиш! Сам себе вмію лікувати і ніщо мене не тривожить! Дурне тобі лізе до голови. Затям: ніщо!!" Він стукнув кулаком по столі: "Йди собі!"

Чому ж про Романа батько не каже й слова? Якась підозра закрадається в Даринчину душу. Спитати — духу бракує. Нехай відпочине й поправиться — тоді. Розпитує в козаків: кажуть — живий, здоровий, з гучною славою, з багатими дарунками з походу поїхав; ще до Дністра його бачили...

Чому ж мимоволі щемить і стискається серце? З приїздом пана Жмайла ті крихітки весілля, що зблискували часом, загасли, і щось важке, гнітюче навалилося на домівку. Минув тиждень — старому не ліпше, він кріпиться, хоче обдурити себе й інших; минає другий — відчуває Жмайло наближення смерті і скликає він до своєї світлиці всіх домочадців: хай послухають його останню волю. Увійшла Дарина та так і остовпіла на порозі: вона й раніше лякалася цієї похмурої кімнати, а сьогодні тут було жахливо — тут пахло смертю.

Праворуч од дверей, на низькому оттомані, вкритому зеленою ковдрою, на високо підмощених червоних подушках лежав батько. Ні, це не він! Дарина не пізнала його: перед нею лежав столітній старець. Як страшно вирізнялося на подушках зеленкувато-жовте висхле обличчя. Сива чуприна розпатлалася, запечені губи гадючаться жорсткою посмішкою. Глянув на Дарину Жмайло — і затерпла вона.

Всі стоять, нахиливши голови; поруч старого плаче пані: про що вона жалкує? Що принесла їй ця людина окрім зла? Жмайло підвівся на ліктях і почав хрипким голосом:

"Зібрав я вас тут усіх, щоб ви почули мою останню волю: моя остання воля об тім, щоб дочка моя Дарина вийшла заміж; вона сама лишилася серед нашого роду — їй і продовжити його треба. Поклянись, жінко, що рід мій не згасне!"

Пані намагалася щось відповісти, та голос не слухався.

"А ти, — звернувся він до Дарини, — ти поклянися мені, що слухатимеш матір; я і з того світу вас усіх бачитиму. Поклянися!"

Дарина здригнулася.

"На коліна і клянися!"

"Батьку, тату... а!.."

"Клянешся?"

"А Роман?"

Старий підвівся, блиснув очима і моторошно зареготав: "Тепер, — вигукнув він громовим голосом і повернув до Дарини жовті білки очей, — тепер і за Романа..." Але кров ринула горлом і задушила останні слова. Страшний хрип, підведена рука закостеніла в повітрі. Дарина заплющилася, пані кинулася до оттоманки — на подушках лежав жахливий труп.

Розділ VII

Поховали Жмайла. Минула зима. Спритні велетні-хмари викрали й врятували від жорстокої зими красуню Ладу-весну. Пролетіла Лада над землею, усміхнулася тепло і випарувався останній сніжок і розтанула остання бурулька. Над зеленим озером підвів голову дідусь-водяний і сонними очима озирнувся навкруги; з блакитної річки випірнула радісна русалонька; застрибали, зареготали в ожил ому лісі спритні мавки... Прилетіли й жайворонки, та не принесли звістки про пана Романа.

Ось і розкішний травень, потяглися теплі місячні ночі з неугавними солов'їними руладами. Дарині не спиться... душно в низеньких кімнатках... а в садку так тепло... так гарно! У повітрі тонкі пахощі, десь поблизу співає соловейко, від болота чути розмірений жаб'ячий крик, стежки в квітах, у темряві на листках виблискують хрущі... а з-під широких темних листків, з-під прохолодної тіні тендітні конвалії простягають свої голівки до блідого місячного сяйва. Все живе, все диха, все готується до нового життя; а вона? Все перетліло в ній, все поховано... в глибоко запалих очах не видно ні вогню, ні променя, ні іскринки. Хоча б довідатися, нарешті, — що з Романом, де він? Чи живий, чи... вона боялася закінчити думку.

"Господи... якщо... помер він, то візьми й мене до себе, не розлучай мене з ним, не жити мені без нього тут... не жити! — Довга жасминова гілка зачепилася за голову й осипала дівчину запашним цвітом. — Романе, якщо ти... ти ж бачиш, як я потерпаю, чому ж ти?.." Вона благально дивилася в небо, ніби сподіваючись від нього відповіді. Але глибоке, темне небо мовчало. Дарина рушила стежкою. Ось і знайоме місце. Скільки щасливих вечорів пролинуло тут! Все, як і раніш: тихо шепочуться тополі, так само визирає з-за дерев дворогий місяць. "Та де ж ти, Романе, де ти?" Із запалих очей викотилася остання сльоза. "А ти дав клятву, ти обіцяв не кидати мене ніколи. Клявся! Не приїхав, не забрав до себе! А ти, місяцю, ти ж був за свідка, то чому мовчиш тепер?"

Пролунав глухий тупіт. Дарина здригнулася... що це? Чи не сон це? До муру підскакав Роман. Голова його похилена на груди, скрізь вії сумно дивляться напівприплющені очі, обличчя бліде... шапка збита набік, чуб звисає над холодним чолом, губи зціплені, рука попустила поводи...

"Романе!" — Дарина кинулася до нього, він міцно пригорнув її, але ж які холодні ті обійми! — "Приїхав до тебе!" — "Знала, знала, моє щастя, що ти мене не кинеш!" — "Сідай, поїдемо!" — "Куди?" — "До мене, до моєї домівки". — "Коханий мій, навіщо? Ліпше поїхати до матері, вона погодиться, вона згодна!" — "Ні, не можна. Сідай скорше та їдьмо!"

Дарина обхопила руками Романову шию, він посадив її впоперек сідла, притримуючи за стан. Кінь тихо рушив. їдуть широким подвір'ям — все спить навколо. Наблизилися до високої брами — вона безшелесно впала.

"Коханий мій, куди ж ми їдемо?"

"До моєї домівки!"

"А де ж вона?"

"Там, недалеко".

Таємнича, безмовна ніч. Місяць заливає землю холодним світом. Виблискують крем'яні гори — стрічкою в'ється попереду шлях. Кінь безгучно ступає; мелькають ліси і яруги. Місяць освітлює Романове лице. Чому воно таке бліде? Дивиться на неї, ті ж самі сірі очі, тільки чому вони напівприплющені й такі сумні?

"Романе, голубе мій, що з тобою?"

"А нічого".

"Кохаєш ти мене?"

"Чи я кохаю?" — Він міцно пригорнув її до себе, серце наповнилося не сподіваним уже щастям...

Тиха, мертва ніч; місяць світить; кінь безшумно ступає, а перед очима швидко пропливають гори й степи, ліси. Ось вони заїхали до пралісу — широка пряма просіка, чорні дерева, місяця не видко за ними... тихо в лісі... Подивиться Дарина на Романа і — моторошно їй від цієї тиші.

"Де ж твоя хата?"

"Ось там, уже недалеко".

Ні шелесту, ні звуку, ні пісні... Поминули гору, а шлях усе в'ється. Навколо безлюдний степ... Віддалік блиснув Дністер. Гори все крутішають. І знову питає Дарина в Романа: "Коханий мій, чи скоро твоя хата?" Десь блиснув великий хрест. Роман підняв руку: "Ось — зараз прибудемо!" Серце занило в Дарини. А кінь дереться на стрімку кручу і ніби тінь ковзає над глибокими проваллями, над страшними безоднями. Але ось він зупинився. Перед Дариною невелика капличка з хрестом, а поряд — розчахнута величезна могила.

Глянула Дарина — і все зрозуміла. Нажахана, вона стрибнула з коня і впала на паперть. "Ось воно що! О Боже, Боже, врятуй мене!" Вона заридала й заломила руки. Дивиться на неї Роман сумним поглядом. "Так ось як ти мене кохала??! — Голос його знуджений і докірливий. — Невже ти боїшся свого Романа, невже ти боїшся смерті?" Але Дарина все плаче й ломить руки. — "Ти не бійся, ми не помремо ніколи: наше кохання не може вмерти, воно грітиме наші груди і змусить битися наші серця... Ти ж бачиш, — моє кохання не дозволило мені вмерти, воно примусило мене підвестися з могили і привело до тебе". Але Дарина все плаче й ломить руки. І знову Роман умовляє її: "Іди до мене! — голос тремтить у неземному благанні. — Дай мені покою, дай мені щастя!"

Кінь, опустивши голову, тихо зійшов до могили.

"Бачиш, Дарино, кінь-друзяка і той не кинув мене, невже ти, моя єдина, невже ти покинеш мене?" Та Дарина все ридає й заломлює руки.

"Дарино, ми тільки вдень лежатимемо, поки гомонять люди, але як тільки зайде сонце і срібний обідок місяця виокреслиться в небі, — тоді розкриється наша могила і ми знову вийдемо на землю".

А місяць уже блідне; дмухнув ранковий вітерець, потягло вологістю, пролетіла зграйка куликів. Зарум'яні-лося на сході.

З відчаєм умовляє він Дарину: "Швидше, швидше, кохана моя, вже сонце близько!"

Вона надивляється в його променисті очі: скільки любові, скільки суму в них! — "Дарино! — однією ногою він ступив до могили. — Кохана моя!" Він блідне і ніби тане в повітрі...

"Єдина моя!" — дороге обличчя благально дивиться на неї, руки простягаються востаннє.

"Бери мене, Романе!" Вона кинулася до нього, він підхопив її на руки, в очах зблиснув колишній вогонь: "Моя Дарина, моя!"

Могила тихо закрилася й покрила обох. Десь далеко вдарив дзвін й, торжествуючи, випливло сонце... Звідтоді кожну ніч, щойно сонце закотиться за гору, а над землею пов'ється туманець та в чистій джерельній воді загойдається вечірня зоря, відкривається широка могила і виходять з неї Роман і Дарина; сядуть вони й пригорнуться, не бачені ніким, і ведуть між собою до світанку тихі ніжні бесіди. Тиша; тільки вітер підкрадеться, підслухає бесіду і перекаже верхівкам дерев, що діється на вершечку самотньої могили.

Так, то не струмки збігають зі скелі в урвище, то котяться сльози Романові й Даринчині; то не калина шумить — то їхні голоси ведуть тиху розмову. Так, то не скеля розділяє струмки, — то Даринчин батько-вбивця, обернувшись на каменюку, і по смерті хоче роз'єднати їх, але дівочі сльози все біжать і підмивають похмурий камінь — і настане час, коли впаде чорна брила і струмки поєднаються на все життя, назавжди...